

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ РІЗНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Круцевич Тетяна, Пангелова Наталія

Національний університет фізичного виховання і спорту України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

Анотація

В статті приведені дані аналізу щодо напрямків реформування фізичного виховання в системі вищої освіти. Розглянуто основні положення листа Міністерства освіти і науки України від 25.09.2015 № 1/9-454 «Про організацію фізичного виховання в вищих навчальних закладах», а саме: забезпечення вимог вищої освіти для першого (бакалаврського) рівня в межах кожної спеціальності наявності компетентності випускника щодо використання різних видів і форм фізичної активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя; з метою викладання фізичного виховання в ВНЗ на належному рівні використовувати різні форми фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи, зокрема – обов'язкові академічні заняття; збереження фізичного виховання як обов'язкової дисципліни з зарахуванням на неї кредитів, встановленням зачетів та включенням в розклад занять; застосування різноманітних сти-

лів для активізації участі студентів в фізкультурно-оздоровчій діяльності.

Також наведено характеристику основних заходів з боку держави, які спрямовані на усунення негативних тенденцій та вирішення завдань формування здорового способу життя громадян України (в першу чергу, дітей та молоді), що було викладено в рекомендаціях парламентських слухань на тему «Шляхи розвитку фізичної культури та спорту в Україні в умовах децентралізації влади» від 23.03.2016 року.

Ключові слова: фізичне виховання, студенти, вища освіта, компетентність.

Annotation

The article presents data analysis regarding areas of reform of physical education in higher education. Outlines the main provisions of the letter of the Ministry of education and science of Ukraine from 25.09.2015 № 1/9-454 «On the organization of physical education in higher education institutions», namely: ensuring the standards of higher education for the first (undergraduate) level within each major,

the availability of competence of the graduate regarding the ability to use different types and forms of motor activity for active recreation and healthy lifestyle; with the aim of teaching physical education in the Universities at the appropriate level to use different forms physical-wellness and sports-mass activity, including the mandatory academic classes; conservation of physical education as a compulsory subject from the accrual of credits, establishment of tests and inclusion in the curriculum; the use of various incentives to increase the participation of students in sports and recreational activities.

Also, the characteristic of the basic measures of the state aimed at the elimination of negative trends and solving the problem of formation of healthy life style of the citizens of Ukraine (primarily, children and young people), which was set out in the recommendations of the parliamentary hearings on «Ways of development of physical culture and sports in Ukraine in terms of decentralization of power» from 23.03.2016.

Key words: physical education, students, higher education, competence.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан здоров'я населення України загалом, дітей та молоді зокрема, є суттєвим викликом для суспільства і для держави й без перебільшення становить реальну загрозу для її гуманітарної безпеки [10].

Дані фактичного матеріалу Всесвітньої організації охорони здоров'я [2] свідчать, що середня тривалість життя у нашій країні складає 67,5 роки (у чоловіків – 61,7, а у жінок – 73,4), що на 11,7 роки менше, ніж в економічно розвинених і соціально благополучних європейських державах. Як зазначають Т.Ю. Круцевич, М.Я. Дутчак [4], ще більш суттєва різниця (12,4 роки) фіксується за таким важливим показником, як тривалість здорового життя (не переобтяженого хронічними неінфекційними захворюваннями).

Жахливою є ситуація в Україні й щодо загальної смертності населення у працездатній віковій групі (20-60 років): у чоловіків цей показник в нашій країні у п'ять разів вищий, ніж у найбільш розвинених європейських державах, а у жінок – у тричі вищий [2]. В Україні зафіксована найвища смертність в Європі – 15,7 померлих на 1000 людей і найвищий рівень природного збитку населення (-6,3% на рік). Загалом, за даними Держкомстату України, за станом на 1 травня 2016 року населення країни складає 42 мільйони 522,7 тисячі осіб. Тобто, за останні двадцять п'ять років кількість населення України зменшилась майже на 10 мільйонів [14].

Критичним є стан справ і серед юного покоління, зокрема студентів. Тільки за останні 5-6 років в Україні більше, ніж у 3 рази збільшилась кількість студентів, які мають відхилення у стані здоров'я і віднесені до спеціальної медичної групи [5].

Одним з основних чинників катастрофічного стану зі здоров'ям молоді є недостатня

рухова активність. Дослідження свідчать, що нестача рухової активності студентської молоді складає близько 70% [5, 9, 12].

Відомо, що студентська молодь являє собою соціальну групу, для якої характерною є низка специфічних умов життєдіяльності. Зниження рівня рухової активності студентів обумовлене не тільки збільшенням витрат часу на учбову діяльність, але і способом життя, який став звичним для більшості молоді (захоплення комп'ютерними іграми, соціальними мережами, нераціональне харчування, нестача сну, недостатнє перебування на відкритому повітрі, наявність шкідливих звичок).

У цих умовах тільки належна організація процесу фізичного виховання у вищих навчальних закладах України (поєднання обов'язкових і позанавчальних занять, активізація фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи у ВНЗ, врахування особистісних уподобань студентів у виборі видів рухової активності, зміцнення матеріально-технічної спортивної бази вишів та ін.) здатна подолати негативні тенденції у стані здоров'я і фізичної підготовленості студентської молоді.

У той же час, за період після набуття Україною державної незалежності Міністерство освіти і науки так і не визначилось з концепцією реформування дисципліни «Фізичне виховання». Спочатку зменшували кількість курсів, на яких вона викладається, потім кількість навчальних годин. Останнім викликом сталому розвитку сфери фізичної культури і спорту було намагання керівництва Міністерства освіти і науки України організувати заняття у вищих навчальних закладах як факультативи (без підсумкового контролю та включення до навчальних планів). Реалізація зазначених пропозицій може призвести до повної руйнації системи

фізичного виховання студентів та суттєвого погіршення їх здоров'я, закриття рекреаційно-відновлювальної інфраструктури вищих навчальних закладів України, послаблення рівня обороноздатності держави.

Що ж було покладено в основу цієї пропозиції? На думку керівництва МОНУ, приєднання України до Болонського процесу зумовлює необхідність трансформації системи вищої освіти, у тому числі - модернізацію фізичного виховання у ВНЗ відповідно до європейських і світових стандартів у галузі фізичного виховання і студентського спорту. Було проголошено, що вирішення проблеми активізації і позитивного ставлення студентів до занять з фізичного виховання у вищих навчальних закладах буде здійснено за рахунок його спортизації, тобто занять студентів у секціях з видів спорту (факультативах), що є притаманним європейським ВНЗ.

Але аналіз європейських ініціатив у сфері фізичного виховання і спорту свідчить про наявність зовсім інших підходів [3, 13]. Так, у резолюції Європейського парламенту щодо ролі спорту у галузі освіти (від 13.11.2007 р.) [13] серед інших рекомендацій Єврокомісії було зазначено про необхідність поєднання в раціональних пропорціях розумових і фізичних занять та визначення форм реалізації фізичного виховання і спорту в університетській освіті країн Європейського Союзу.

На виконання рекомендацій, керівництво вишів докладає значних зусиль для отримання цільових грантів на будівництво нових спортивних об'єктів в університетах, участі у програмах обміну, підвищення кваліфікації викладацького складу тощо.

Варто зазначити, що у більшості університетів Європи дисципліна «Фізичне виховання» є обов'язковою. В університетах Польщі на дисципліну «Фізичне виховання» відводиться 2 креди-

ти ECTS (Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система) на рік. У Гамбурзькому університеті та в Університеті Гумбольда в Берліні (Німеччина) – 4 кредити ECTS на рік, а у Віденському університеті (Австрія) – 2 кредити ECTS на рік.

Необхідно також зазначити, що організація фізичного виховання у ВНЗ України у формі тільки секційних занять неможлива і у зв'язку з регресією показників забезпечення (зменшення кількості фахівців структурних підрозділів фізичної культури і спорту ВНЗ України, кількості спортивних споруд різного функціонального призначення). Дослідження М.Г. Мельник [8] свідчать про те, що за період 2000-2015 рр. кількість фахівців з фізичного виховання і спорту у ВНЗ України скоротилась на 42,7%. Характерним є зменшення кількості спортивних споруд, зокрема: стадіонів – на 73,7%; спортивних залів – 52,7% тенісних кортів – 50,0%; футбольних полів – 54,2%; лижних баз – 92,3%; плавальних басейнів – 53,8%.

Таким чином, пропозиції, що були викладені у листі Міністерства освіти і науки України від 13.03.2015 №1/9-126 «Щодо особливостей організації освітнього процесу та формування навчальних планів у 2015 / 2016 навчальному році», вкрай негативно вплинули на організацію фізичного виховання студентів [6].

Як зазначає В.В. Приходько [10], частина керівників ВНЗ, не зважаючи на зміст Статті 34, підпункт 3.17 Закону «Про вищу освіту», де вказано, що вони мають сприяти формуванню здорового способу життя у здобувачів вищої освіти, зміцненню спортивно-оздоровчої бази, створювати належні умови для занять спортом, перевели дисципліну «Фізичне виховання» до числа елективних.

Ці обставини викликали чисельні звернення представників

сфери фізичної культури і спорту, що обумовило необхідність переглянути запропоновані підходи. Частково викладене у цьому листі було уточнено наступним листом Міністерства освіти і науки від 25.09.2015 № 1/9-454 «Щодо організації фізичного виховання у вищих навчальних закладах» [7].

Але сам факт існування цього документу та його зміст для значної кількості фахівців галузі залишається невідомим.

Мета статті – висвітлення сучасних тенденцій щодо організації фізичного виховання у вищих навчальних закладах.

Методи дослідження – порівняльний аналіз і узагальнення науково-методичної літератури, нормативних актів і документальних матеріалів.

Результати дослідження та їх обговорення. Одним із напрямів реформування системи вищої освіти в Україні є розробка переліку загальних компетентностей для здобувачів вищої освіти різних ступенів. Національним університетом фізичного виховання і спорту України були підготовлені пропозиції у сенсі того, що однією з таких компетентностей повинна бути здатність використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя, формування здоров'я людини. Відповідно до зазначеної компетентності у стандартах вищої освіти в нормативному змісті освіти можуть бути сформульовані такі результати навчання: знання закономірностей та особливостей використання рухової активності для формування здоров'я; вміння виконувати визначені види рухових дій для занять масовим спортом, оздоровчим фітнесом і фізичною рекреацією; здатність до дотримання рекомендацій щодо тривалості та інтенсивності рухової активності протягом тижня, а також виконання встановлених вимог до фізичного стану.

Ці пропозиції були підтримані Міністерством освіти і науки України і внесені на розгляд нещодавно сформованої науково-методичної ради Міністерства.

У результаті цього у Додатку до листа Міністерства освіти і науки України від 25.09.2015 № 1/9-454 були сформовані рекомендації щодо організації фізичного виховання у вищих навчальних закладах.

Зокрема, з метою викладання фізичного виховання у ВНЗ на належному рівні були запропоновані такі базові моделі або різні форми їх поєднання [1].

1. Секційна. Створення широкої мережі як спеціалізованих спортивних, так і загальнооздоровчих секцій, гуртків, клубів, які працюють за фіксованим розкладом у вільний від основних навчальних занять час (наприклад, у другу зміну для студентів, які мають навчальні заняття в першій половині дня).

2. Професійно орієнтована. Розроблення низки комплексних програм з фізичного виховання, які прямо орієнтовані на особливості майбутньої професії (вчитель, лікар, офісний працівник, програміст тощо). Альтернативними варіантами відвідування таких програм можуть бути суто спортивні секції, військово-прикладні секції (з орієнтуванням як юнаків, так і дівчат на досягнення вимог до вступу на програми військової підготовки), військово-медична підготовка з елементами загальнофізичної підготовки.

3. Традиційна. Збереження фізичного виховання в якості обов'язкової дисципліни з нарахуванням на неї кредитів, виставленням заліків та включенням до розкладу занять з наданням студентам можливості як відвідувати заняття з групою, так і займатись індивідуально в спортивних секціях та оздоровчих групах, клубах, програмах тощо на їх вибір.

4. Індивідуальна. Закріплення за кожним студентом працівника

кафедри фізичного виховання чи іншого спеціалізованого підрозділу, який виконує роль тьютера з питань оздоровлення чи фізичного розвитку, рекомендує певні види фізичної активності (як організовані, так і самостійні), розробляє індивідуальну програму фізичного розвитку, у т.ч. спортивні та оздоровчі секції, гуртки, клуби, лекторії зі збереження здоров'я, планування сім'ї тощо (2-3 рази на рік).

Вищі навчальні заклади можуть застосовувати різного роду стимули для активної участі студентів денної форми навчання у фізкультурно-оздоровчій діяльності. Зокрема:

- Рейтинг. Врахування спортивної активності в рейтинговому оцінюванні освітніх, науково-дослідницьких та інноваційних досягнень учасників освітнього процесу, яке має проводитись відповідно до статті 32 Закону.

- Стимул. Визначення вимоги фізкультурно-спортивної активності як обов'язкової чи дуже пріоритетної для висування студентів для участі в програмах академічної мобільності та доступу до обмежених ресурсів навчального закладу, наданні знижок в оплаті додаткових освітніх послуг.

- Змагання. У разі розширення спектру університетських спортивних змагань різного рівня постане можливість мотивувати більше студентів до регулярної організованої фізичної активності. Зазначені заходи можуть бути підтримані органами студентського самоврядування у самих різних формах, включаючи матеріальне стимулювання переможців.

- Сертифікати та кваліфікація. Фіксація успіхів студентів у заняттях фізичною культурою та спортом шляхом видачі відповідних сертифікатів про досягнення, а у деяких випадках – присвоєння додаткової кваліфікації із записом у додаток до диплому, навіть видача вищим навчальним закладом

зразка про додаткову фізкультурно-спортивну або прикладну кваліфікацію (тренери та судді аматорських змагань тощо) за умови виконання відповідних офіційних вимог з видів спорту.

- Медійна підтримка, яка може формувати культуру фізичної активності, ставлення до власного тіла та формування фізичного здоров'я, рекламувати успіхи студентів-спортсменів на змаганнях усіх рівнів тощо.

Проведення секційних занять з фізичного виховання повинно враховуватись в основних видах навчальної роботи та обліковуватись відповідно до норм навчальної роботи.

Крім цього, у листі Міністерства освіти і науки України від 25.09.2015 № 1/9-454 зазначено, що з метою забезпечення належного рівня фізичного виховання у ВНЗ буде внесено зміни до Типової форми контракту з керівником державного вищого навчального закладу, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2014 року №726, які передбачатимуть запровадження персональної відповідальності за забезпечення, розвиток і модернізацію фізичного виховання студентів, а також підготовку та оприлюднення щорічного звіту про стан фізичного виховання та спорту в навчальному закладі.

Ще однією подією, яка дозволяє сподіватись на підтримку з боку держави у розв'язанні проблеми галузі фізичної культури і спорту (в тому числі – студентської молоді) є оприлюднення рекомендації парламентських слухань на тему «Шляхи розвитку фізичної культури і спорту в Україні в умовах децентралізації влади», які відбулись 23 березня 2016 року [11].

На слуханнях було відзначено про важливість реалізації державної політики у сфері фізичної культури. Позитивним кроком у цьому напрямі стало схвалення Указом Президента України у

лютому 2016 року Національної стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація» та затвердження Кабінетом Міністрів України у грудні 2015 року Концепції Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року.

За участю міжнародного та вітчизняного експертного середовища розроблено Дорожню карту реформ у сфері фізичної культури і спорту, яку підтримали 54 громадські інституції фізкультурно-спортивного спрямування та План заходів з її реалізації. Зазначено вектори руху щодо якісних змін державної політики у сфері фізичної культури і спорту.

Для реалізації Дорожньої карти учасниками парламентських слухань на тему «Шляхи розвитку фізичної культури і спорту в Україні в умовах децентралізації влади» були оприлюднені рекомендації зокрема: Президенту України; Верховній Раді України; Кабінету Міністрів України; місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування; Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення.

Були надані відповідні доручення Міністерству освіти і науки України, в тому числі – щодо організації фізичного виховання у вищих навчальних закладах.

З метою покращення здоров'я і підвищення рівня фізичної підготовленості різних груп населення постановою Кабінету Міністрів України від 9.12.2015 р. №1045 було затверджено Порядок проведення щорічного оцінювання підготовленості населення України.

Цей порядок визначає механізми проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України, змістом якого є визначення та підвищення рівня фізичної підготовленості різного

контингенту, створення належних умов для фізичного розвитку різних груп населення, покращення його здоров'я, забезпечення здатності до високопродуктивної праці, захисту суверенітету і територіальної цілісності України, а також сприяння у вихованні патріотизму та громадянської позиції.

На виконання цієї постанови був оприлюднений проект наказу Міністерства молоді та спорту України «Про тести і нормативи для проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення» від 29.04.2016 року.

Дані документи підкреслюють необхідність систематичної фізичної підготовки дітей і молоді саме в процесі проведення урочних форм занять.

Оскільки фізична підготовленість є складовою фізичного стану людини і у високому ступені корелює з функціональними можливостями організму і фізичною роботоздатністю, – досягнення оптимального рівня розвитку фізичних якостей є вкрай важливим.

Тому були розроблені рекомендації щодо організації та умов проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України. Зокрема, були визначені категорії осіб, для яких тестування є обов'язковим. Серед інших категорій тестування є обов'язковим для учнів ЗОШ, професійно-технічних і вищих навчальних закладів, у тому числі військових ліцеїв та ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, що надають повну загальну середню освіту (категорія: учні, слухачі – 6-17 років). Також тестування є обов'язковим для здобувачів вищої освіти та інші особи, які навчаються у ВНЗ (категорія: особи, які навчаються у ВНЗ на певному рівні вищої освіти з метою здобуття відповідного ступеня і кваліфікації).

Щорічне оцінювання буде здійснюватися за відповідними

тестами і нормативами, які протягом 2016 року будуть розроблені робочою групою із залученням представників органів виконавчої влади, наукових установ та інститутів громадського суспільства.

Проведення щорічного оцінювання буде введено в дію, починаючи з 2017 року, і стане головним показником системи контролю за станом фізичного розвитку та здоров'я населення України.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, можна відмітити, що основні положення щодо організації фізичного виховання у ВНЗ, які були викладені у листі Міністерства освіти і науки України від 25.09.2015 № 1/9-454 та підтримані й доповнені рекомендаціями парламентських слухань на тему «Шляхи розвитку фізичної культури і спорту в Україні в умовах децентралізації влади» від 23.03.2016 року такі:

- забезпечити в стандартах вищої освіти для першого (бакалаврського) рівня в межах кожної спеціальності наявність компетентності випускника щодо здатності використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя, а також відповідних результатів навчання, зокрема щодо виконання встановлених нормативів фізичної підготовленості;

- рекомендувати ректорам вищих навчальних закладів для формування вказаної компетентності та досягнення відповідних результатів навчання передбачити залучення студентів до занять з фізичного виховання не менше, як протягом двох років навчання в обсязі 4-х годин на тиждень;

- в установленому порядку до 1 вересня 2016 року доповнити технологічні вимоги щодо забезпечення провадження освітньої діяльності у сфері вищої освіти (Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності закладів освіти, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від

30.12.2015 року №1187) в частині забезпеченості здобувачів вищої освіти спортивними залами, стадіонами, спортивними майданчиками та басейнами у кв. метрах на одного студента;

- Міністерству освіти і науки України спільно з Міністерством молоді та спорту України протягом 2016 року визначити та схвалити стратегічні напрями модернізації системи фізичного виховання дітей та молоді у навчальних закладах з урахуванням міжнародного досвіду, вітчизняних реалій з метою формування здоров'я молодого покоління, збереження генофонду нації та зміцнення обороноздатності держави;

- Міністерству освіти і науки України спільно з Міністерством молоді та спорту України і Міністерством охорони здоров'я України внести зміни до наказу №518/674 від 20.07.2009 р. «Про забезпечення медико-педагогічного контролю за фізичним вихованням учнів у загальноосвітніх навчальних закладах» з метою більш правильного розподілу осіб на медичні групи, запобігання смертельних випадків на уроках фізичної культури, забезпечення більш чіткої регламентації порядку та організації контролю (медичного, педагогічного, медико-педагогічного) за процесом занять фізичною культурою, збільшення ефективності фізичного виховання у всіх, без виключення, учбових закладах – дошкільних, загальноосвітніх школах (у тому числі в школах спортивної направленості), в середніх спеціальних учбових закладах і вузах I-IV рівнів акредитації.

Література

1. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 25.09.2015 № 1/9-454 «Рекомендація щодо організації фізичного виховання у вищих навчальних закладах».
2. Доклад о состоянии здра-

- воохранения в мире, 2005 г. – Действия общественно-го здравоохранения в целях улучшения здоровья детей и всего населения. – Женева, Всемирная организация здравоохранения, 2005 г. – 153 с.
3. Долгова Н. Європейські ініціативи у сфері фізичного виховання та спорту /Н.Долгова // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2015. - №2. – С. 55-58.
 4. Дутчак М. Концептуальні напрями вдосконалення системи фізичного виховання школярів і студентів для впровадження здорового способу життя / М. Дутчак, Т. Круцевич, С. Трачук // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2010. - №2. – С. 116-119.
 5. Круцевич Т. Отношение юношей и девушек к занятиям по физическому воспитанию в ВУЗе / Т. Круцевич, Е.Биличенко // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2012. - №1. – С. 114-119.
 6. Лист Міністерства освіти і науки України від 13.03.2015 № 1/9-126 «Щодо особливостей організації освітнього процесу та формування навчальних планів у 2015/2016 навчальному році».
 7. Лист Міністерства освіти і науки України від 25.09.2015 № 1/9-454 «Щодо організації фізичного виховання у вищих навчальних закладах».
 8. Мельник М.Г. Проблемы развития студенческого спорта Украины у XXI столітті / М.Г. Мельник, М.П. Пітін // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. – Чернігів, 2015. – Вип. 129, т.1. – С. 169-172.
 9. Платонов В.Н. Сохранение и укрепление здоровья здоровых людей – приоритетное направление современного здравоохранения / В.Н. Платонов // Спортивная медицина. – 2006. – №2. – С.3-14.
 10. Приходько В. Про потребу визначення місця «Фізичного виховання» у реформі вітчизняної вищої школи в контексті компетентнісного підходу / В. Приходько, С. Чернігівська // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2016. - №1. – С. 215-220.
 11. Рекомендація парламентських слухань на тему «Шляхи розвитку фізичної культури і спорту в Україні в умовах децентралізації влади» від 23 березня 2016 р. – Київ. – 9 с.
 12. Шаги к здоровью: основа для содействия физической активности в целях укрепления здоровья в Европейском регионе / [под ред. Roar Blom, Naik Nikolosia]. – Любляна, Европейское региональное бюро ВООЗ, 2006. – 46 с.
 13. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 listopada 2007 r. w sprawie roli sportu w edukacji // Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z dnia 13 listopada 2007 r. – 2007. – S. 131-138.
 14. [https://U.K.Wikipedia.org/wiki/Население – України.](https://uk.wikipedia.org/wiki/Население_Украины)

